

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
EESTI KEELE OSAKOND

Kertu Liivamägi

KAASSÕNA MÖÖDA PRE- JA POSTPOSITSIONINA

Bakalaureusetöö

Juhendaja PhD Helen Plado

Tartu 2014

Sisukord

SISSEJUHATUS	3
1. KAASSÕNAD	4
1.1. KAASSÕNADE LIIGITUS	4
1.2. KAASSÕNADE PÄRITOLU	6
1.3. KAASSÕNADE ESINEMINE LAUSES	9
1.4. KAASSÕNADE TÄHENDUS	10
1.5. KAASSÕNADE UURIMINE	11
1.5.1. <i>Miks kaassõnu uurida?</i>	11
1.5.2. <i>Varasemad uurimused</i>	12
1.6. KAASSÕNA MÕÕDA	13
2. MATERJAL JA MEETOD	14
3. MÕÕDA PRE- JA POSTPOSITSIONINA AASTATEL 1890–1990	16
4. KAASSÕNA MÕÕDA PRE- JA POSTPOSITSIONINA ESINEMIST MÕJUTAVAD TEGURID	20
4.1. FRAASI PIKKUS	20
4.2. SÕNALIIK	22
4.3. KONKREETSUS JA ABSTRAKTSUS	23
4.4. TEKSTILIIK	24
4.5. TÄHENDUS	25
KOKKUVÕTE	28
KIRJANDUS	30
ADPOSITION MÕÕDA 'ALONG' AS PRE- AND POSTPOSITION. SUMMARY	33

Sissejuhatus

Kaassõnad on muutumatud sõnad, mis kuuluvad käändsõnade juurde ja väljendavad nendega koos mitmesuguseid suhteid. Kaassõna võib esineda noomeni järel või ees, sellele vastavalt nimetatakse teda tagasõnaks ehk postpositsiooniks või eessõnaks ehk prepositsiooniks. (Palmeos 1982: 3)

Bakalaureusetöös käsitlen kaassõna *mööda* paiknemist lauses post- ja prepositsioonina aastatel 1890–1990 ning uurin, millistest teguritest selle kasutus kas pre- või postpositsioonina sõltub. Töö eesmärgiks on välja selgitada, mil määral on sajandi jooksul adpositsiooni *mööda* kasutussagedus post- ja prepositsioonina muutunud ning mis kontekstides kaldub see esinema kas pre- või postpositsioonina. Bakalaureusetöö materjal on võetud eesti kirjakeele korpusest (<http://www.cl.ut.ee/korpused/>), materjali valikut kirjeldan lähemalt teises peatükis.

Töö on jaotatud neljaks suuremaks peatükiks. Esimeses peatükis annan ülevaate kaassõnade taustast, sealhulgas kaassõnade päritolust, liigitusest, tähendusest, kaassõnade uurimisest ja kaassõnast *mööda*. Teises peatükis annan ülevaate materjali valikust. Kolmandas peatükis kirjeldan kaassõna *mööda* kasutamist ühe sajandi jooksul, aastatel 1890–1990. Neljandas peatükis keskendun teguritele, mis võivad mõjutada kaassõna *mööda* esinemist pre- või postpositsioonina. Vaadeldavad tegurid on fraasi pikkus, sõnaliik, konkreetsus ja abstraktsus, tekstiliik ja tähendus.

Bakalaureusetöö hüpoteesid on järgmised:

- sajandi jooksul on hakatud kasutama rohkem prepositsioone;
- pikemates fraasides esineb rohkem postpositsioone;
- *mööda* kasutamine pre- või postpositsioonina sõltub ka tekstitüübist (ajakirjandustekst või ilukirjandustekst);
- abstraktseid entiteete väljendavad substantiivid esinevad fraasis enamasti koos postpositsiooniga *mööda*.

1. Kaassõnad

1.1. Kaassõnade liigitus

Kaks peamist tüüpi adpositsioone on prepositsioonid ja postpositsioonid: prepositsioonid eelnevad noomenifraasile, millega nad koos esinevad (näide 1); postpositsioonid aga järgnevad noomenifraasile (näide 2). Mõnes keeles täidavad kaassõnade funktsioone noomenite käändelõpud. Olemas on ka kolmandat tüüpi adpositsioone – inpositsioonid (näide 3). Need on adpositsioonid, mis esinevad või võivad esineda noomenifraasi sees, millega koos nad esinevad. Inpositsioonid on dominantseks adpositsioonide tüübiks vaid seitsmes keeles, millest kuus on Austraalia keeled. Mõnes keeles on kasutusel nii pre- kui ka postpositsioonid¹. Kuigi leidub keeli, kus teatud adpositsioone saab kasutada nii eessõnadena kui ka tagasõnadena, on suuremas osas segatüüpi adpositsioonidega keeltes enamasti sõnad, mis on kindlad prepositsioonid, ja sõnad, mis on kindlad postpositsioonid. Mõnes keeles, kus kasutatakse nii prepositsioone kui ka postpositsioone, on üks tüüp teisest domineerivam. Samuti leidub keeli, kus adpositsioonid puuduvad. Mõni selline keel kasutab käänete märkimiseks vaid käändelõppe. (Dryer 2013a)

(1) Sulg libiseb kergelt mööda paberit. (EKSS III, 3)

(2) Vesi voolab *kraave* mööda. (EKSS III, 3)

(3) [*ohipim* ma *natii'iwantü-na*] *tiyaitaiha* *satü* (Dryer 2013b)
[kül^m.OBJ seest kuri-OBJ] sure-PST see²
'ta suri kurja külma tõttu' (panamindi³)

Adpositsioonitüüp on tihedas seoses objekti ja verbi järjekorraga lauses. OV-sõnajärgjega keeltele on omane postpositsioonide kasutamine ning VO-sõnajärgjega keeltele prepositsioonide kasutamine. (Dryer 2013b) Läänemeresoome keeled on küll OV-sõnajärgjelt üle läinud VO-sõnajärjele, kuid on siiski jäänud postpositsioonilisteks keelteks (Grünthal 2003: 45).

¹ Sealhulgas ka eesti keeles.

² Grammatiliste morfeemide märgendid: OBJ objekt e sihtis, PST lihtminevik.

³ USAs Surmaorus elavate tümpisa šošoni indiaanlaste keel, mis kuulub jutoasteegi keelkonda.

Prepositsioonid domineerivad Euroopas, Põhja-Aafrikas, Lähis-Idas. Kesk- ja Lõuna-Aafrikas, suurel alal Kagu-Aasiast läbi Indoneesia, Filipiinide ja Vaikse ookeani piirkonna, Loode-Kanadas ja USAs ja Vahe-Ameerikas. Postpositsioonid esinevad peamiselt suuremas osas Aasiast (välja arvatud Kagu-Aasias), Uus-Guineas (välja arvatud loodes), Põhja-Ameerikas (välja arvatud Loode-Kanadas ja USAs) ja suuremas osas Lõuna-Ameerikast. Adpositsioonideta keeled on tavalisem nähtus Austraalias ja Põhja-Ameerikas. Dryeri (2013a) kaardi järgi domineerivad eesti keeles postpositsioonid. (Dryer 2013a)

Nagu eelnevalt mainitud, on eesti keele kaassõnad peamiselt postpositsioonid, näiteks *all, alt; asemel, asemele; eel; ette, ees, eest; heaks; hulka, hulgas, hulgast; jaoks; jooksul; juurde, juures, juurest; järele, järel, järelt; järgi* jne. Lauses häälduvad postpositsioonid rõhuta, kuid erandjuhtudel võib neile liituda rõhupartikkel *-gi, -ki*. Prepositsioone on eesti keeles vähe, näiteks *enne, kesk, keset, kohe, piki, ilma, kuni ja kõige*. Samuti kasutatakse prepositsioonidena *-poole, -pool, -poolt* järelkomponendiga liitsõnu, näiteks *allapoole, eespool, sealtpoolt*. Leidub ka kaassõnu, mida saab kasutada nii ees- kui ka tagasõnadena, näiteks *alla, koos, ligi, läbi, mööda, peale, pärast, vastu, ühes, üle, ümber* ja *ümbert*. (Palmeos 1982: 4–6)

Kaassõnad väljendavad peamiselt koha, aja, põhjuse ja viisi-seisundi tähendust. EKG I (1995: 34–36) järgi jagunevad kaassõnad järgmiselt: lokaaladpositsioonid ehk kohakaassõnad, mis jagunevad nagu kohakäänded ja osa lokaaladverbe (näide 4); temporaaladpositsioonid ehk ajakaassõnad (5); kausaaladpositsioonid ehk põhjускаassõnad (6); viisi- ja seisundikaassõnad (7), vahendit või abinõu väljendavad kaassõnad (8); suhtumist või suhet väljendavad kaassõnad (9); kvantiteeti (hulka, mõõtu, määra) väljendavad kaassõnad (10); (ajalist või kvantitatiivset) ligikaudsust väljendavad kaassõnad (11); kaasasolu väljendavad kaassõnad (12); ilmaolu väljendavad kaassõnad (13); asendust väljendavad kaassõnad (14); (ajalist, ruumilist või kvantitatiivset) piiri väljendavad kaassõnad (15); eksklusiivsust väljendavad kaassõnad (16); tegijat väljendavad kaassõnad (17); objekti väljendavad kaassõnad (18); valdajat väljendavad kaassõnad (19). Mõningad kaassõnad, sealhulgas ka *mööda* võivad väljendada ka prolatiivsust, näiteks *mööda teed sõitis auto*. (EKG I 1995: 34–36)

- (4) Pall veeres *laua alla*.
- (5) *Päikese tõusu eel* on ilm külm.
- (6) Kas tasub *selle tühise asja pärast* südant vaevata?
- (7) Tüdruk langes *teiste põlguse alla*.
- (8) *Kelle abil* sa selle töö lõpuks valmis said?
- (9) Ta on *oma ea kohta* üsna arukas.
- (10) Jüri on *aastate kaupa* kodust eemal viibinud.
- (11) Tõnu lubas *kella kolme paiku* tulla.
- (12) Kas sa *vennaga koos* nõustuksid tulema?
- (13) *Ilma tööta* läheb ta kohe närviliseks.
- (14) Sa pead kellegi *enda asemel* saatma.
- (15) Läksime *kuni suure teeni* koos.
- (16) *Peale Jüri* ei tea sellest otsusest veel keegi.
- (17) *Tuule poolt* murtud puud jäidki metsa.
- (18) Töö jäi *üliõpilase kätte*.
- (19) Mees lõi kirvega *jala pihta*. (EKG I 1995: 34–36)

Adpositsioonid võivad olla primaarsed või sekundaarsed. Primaarsed kaassõnad on kaotanud tähendusliku seose täistähendusliku sõnaga, millest nad kujunenud on, näiteks *alla* või *sees*. Sekundaarsete adpositsioonide puhul on osaliselt säilinud nimisõna algne tähendus, näiteks *asemel*, *kõrval*, *nimel*. (Habicht 2000: 22–35)

1.2. Kaassõnade päritolu

Uute kaassõnade moodustumine toimub pidevalt ning neid võib kasutusele tulla, kui mingisuguseid suhteid on vaja täpsemalt, adekvaatsemalt, nüansirikkamalt väljendada. Eesti keeles on sõnu, mis pole veel kaassõnad, vaid on alles muutumise faasis, sest lähteks oleva täistähendusliku sõna leksikaalse tähenduse kadumine toimub järk-järgult. (Palmeos 1982: 76–78)

Adpositsioonide ja neil põhinevate käändelõppude kujunemist peetakse grammatikalisatsiooni universaalseks näiteks (Habicht 2000: 19). Grammatikalisatsioon (ka grammatisatsioon, näiteks H. Metslangi 2006. aasta artiklis

„Grammatisatsiooniteooriast tänase pilguga“) on leksikaalsete vormide kujunemine grammatilisteks ning grammatilise ainese kujunemine veelgi grammatilisemaks. Kuigi grammatikalisatsiooniprotsessi läbivad üksused võivad kaotada semantilist, morfosüntaktilist ja foneetilist ainet, võivad nad saada ka uue tähenduse uues kontekstis. Kontekst on grammatiliste vormide tekkimisel väga oluline faktor. Need vormid võivad väljendada tähendusi, mida pole võimalik otse algvormist tuletada. Areng kulgeb konkreetsemast tähendusest abstraktsemani. (Heine, Kuteva 2002: 2–4)

Sildvee (2000: 843–844) toob näiteks kuus lauset nimisõna *juur* grammatikaliseerumise võimaluste näitlikustamiseks (20–25), kus sõna *juur* grammatiseerumise määr suureneb näidete edenedes.

- (20) *Puu juured* on krobelised.
- (21) *Puu juurel* kasvavad seemed.
- (22) *Puu juures* (lähedal) kasvavad seemed.
- (23) Keegi peab *haige juures* valvama. Ta astus *minu juurde*.
- (24) Keegi peab haigel *juures* valvama. Ta astus mulle *juurde*.
- (25) Keegi peab *juures* valvama. Ta astus *juurde*.

Adpositsioonid sõnaliigina on küllaltki uus nähtus soome-ugri keeltes, suurem osa adpositsioone tänapäevases keeles on läbipaistvad ja pärinevad varasematest nimisõnadest (Grünthal 2003: 49). Eesti keele postpositsioonid on vanemad ning prepositsioonid tunduvalt hilisema tekkega. Eesti keele postpositsioonid ei pärine soome-ugri ajastust, vaid on arenenud hiljem, osalt ehk läänemeresoome algkeeles, suuremalt osalt aga alles eesti keele ajal. Tüved, millest kaassõnad kujunenud on, võivad olla vanemad. Kaassõnade päritolu on selge, läbipaistev. Postpositsioonid on sageli lisaks leksikaalsele tähendusele kaotanud ka sõnarõhu ning liitunud paljudes soome-ugri keeltes kindlalt põhisõnaga ja muutunud käändelõppudeks. Eriti palju on selliseid käändeid ungari keeles, kuid eesti keeles on hea näide kaasäitleva käände areng. Veel 16. sajandil esines kaasäitleva käände asemel *omastav* + *tagasõna kaas*, näiteks *sen isan kaas*. Umbes sajandi jooksul arenes sellest konstruktsioonist grammatisatsiooniprotsessi käigus tänapäeva kaasäitleva käände lõpp *-ga*. (Palmeos 1982: 69–70)

Eesti kaassõnade süsteemi kuuluvad sõnad on arenenud eri aegadel ja eri viisil, seega on kaassõnade hulgas vanemaid ja hilisemaid adpositsioone. Alguses on postpositsioonideks muutunud peamiselt ruumiga seotud mõisteid väljendanud substantiivid, mille hulgas on ka kehaosade nimetusest pärinevaid tagasõnu, nagu *kannul, kõrval, peal, käes, küljes*. See näitab, et inimene on ruumisuhete tähistamisel lähtunud esialgu iseendast. Sellistele tagasõnadele on iseloomulik kolmesuunalisus nagu soome-ugri kohakäänetelegi. Need postpositsioonid kuuluvad vanimate hulka ja moodustavad eesti keele tagasõnade tuumiku. (Palmeos 1982: 70–71)

Lisaks substantiividele võivad adpositsioonid kujuneda ka verbivormidest. EKG I järgi võib enam-vähem abisõnastunuteks pidada kahe verbi *mata*-vorme – *hoolimata* ja *vaatamata* –, mida kasutatakse nii pre- kui postpositsioonidena. Esimene nõuab substantiivilt elatiivi ja teine allatiivi vormi, näiteks *külmast ilmast hoolimata ~ hoolimata külmast ilmast, külmale ilmale vaatamata ~ vaatamata külmale ilmale*. (EKG I 1995: 38) Uuspõllu (2001) järgi on tähelepanuta jäänud veel vähemalt samal astmel kaassõnastunud *alates* ja ehk ka *võrreldes*.

Eessõnad on tekkelt hilisemad kui tagasõnad ning on Palmeose (1982: 72) järgi lähtunud adverbidest nagu indoeuroopa keelte prepositsioonidki. Eesti keeles on eessõnu vähe ning need võivad esineda ka adverbidena, välja arvatud eessõnad *keset* ja *kesk*. Eesti keeles on tekkelt hilisemaid kaassõnu, mis esinevad vaid postpositsioonidena, näiteks *jooksul, kestel, meelest, puhul, teel, tõttu, väitel* jne. Adpositsioonid moodustavad tervikliku grupi ning kuigi uusi ei teki eriti juurde ja olemasolevad muutuvad väga aeglaselt, võib kaassõnade gruppi lisanduda uusi liikmeid igal ajal (Grünthal 2003).

Eesti keel on suurel määral säilitanud oma soome-ugrilise postpositsioonide eelistuse ning tagasõnu on tunduvalt rohkem kui eessõnu (Hint 1990: 1400). Postpositsioone on eesti keeles üle 150, kuid prepositsioone vaid umbes 30 (Ehala 1995: 325). Hindi (1990) väitel levib eessõnaline väljenduslaad peamiselt kaht teed pidi: 1) eessõnad laiendavad oma kasutamiskiirkonda tagasõnade arvel, 2) kahe võimaluse korral eelistatakse üha sagedamini selliseid kaassõnalisi ja määrsõnalisi konstruktsioone, kus määratlev sõna on põhisõna ees. Samuti ütleb Hint, et eessõnade kasutamine on selgelt venemõjuline ja

venemõjulised on ka eessõnaliste konstruktsioonide uued tähendused, näiteks *vägivalla abil* või *läbi vägivalla*. (Hint 1990: 1400–1401)

Ehala (1994) aga ei nõustu täielikult Hindi väidetega ning toob välja asjaolu, et enne vene keele mõjusfääri sattumist oli eesti keel pikka aega mõjutatud saksa keelest. Sellist eessõnade sagenenud kasutamist, nagu Hint oma artiklis vene keele mõju kohta kirjeldab, saksa keele mõju all ei toimunud, kuigi ka saksa keel kasutab sarnaselt vene keelega peamiselt prepositsioone. Ehala leiab, et võõrkeele mõju ei pruugi alati olla nii otsene ja määrav, kui esialgu tunduda võib. (Ehala 1994: 177–178, 191)

Grünthali (2003: 53, 114) sõnul ei seleta teooria, et prepositsioonid on laenatud läänemeresoome keeltesse indoeuroopa keeltest seda, et läänemeresoome kaassõnafraasides kasutatakse paralleelselt erinevaid sõnajärjetüüpe. Selline teooria jätab täielikult kõrvale keelesiseste faktorite rolli. Kaassõnafraaside kujunemisel on kõige olulisemaks teguriks keelesised protsessid, mitte teiste keelte mõju.

1.3. Kaassõnade esinemine lauses

Eesti keele kaassõnad on peamiselt postpositsioonid, mida kasutatakse genitiiviga. Prepositsioone kasutatakse enamasti partitiiviga. Kaassõna *peale* on ainus kaassõna, mida kasutatakse kolme käändega: genitiivi, partitiivi ja elatiiviga. Kaassõnad võivad harvem esineda ka komitatiivi, elatiivi, allatiivi, terminatiivi ja abessiiviga. (Palmeos 1982: 48–65) Postpositsioon asetseb alati vahetult pärast noomenit, prepositsiooni ja noomeni vahel võib aga olla teisi sõnu, näiteks *magab keset punaseid marju, pärast aastate jooksul mitmes žanris katsetamist*, kuid *metsameeste reejalaste all* (Palmeos 1982: 3).

Enamik eesti keele kaassõnu esineb ka adverbidena ning sellist nähtust, kui sõna võib kontekstist sõltuvalt kuuluda kahte sõnaliiki, esineb ka teistes soome-ugri keeltes. Adverbid võivad lauses kuuluda ühendverbide koosseisu või esineda ka iseseisvalt, adpositsioonid aga ei esine iseseisvalt, vaid kuuluvad käändsõna juurde. Samuti võivad adverbid olla iseseisvad lauseliikmed, adpositsioonid mitte. (Palmeos 1982: 72) Adverbide ja kaassõnade põhilisteks eristamiskriteeriumideks on tähenduslik külg, laiendite vahelepaigutamise võimalus ja kuuluvus ühe või teise sõnaliigi juurde. Peale kaassõna ja määrsõna piiri on tegemist ka kaassõna ja ühendverbi kokkupuutealaga,

näiteks *ta püüdis meist mööda minna* või *mind mööda jõekallast*. Esimesel juhul kuulub *mööda* kokku verbiga *minema*, moodustades ühendverbi, teisel juhul kuulub *mööda*- aga nimisõna juurde, olles seega prepositsioon. (Karelson 1972: 75, 77)

Kaassõnafraasi peasõnaks on ees- või tagasõna, mida laiendab nimisõna või nimisõnafraas. Kaassõnafraas erineb teistest fraasitüüpidest, sest kaassõna kui abisõna ei saa iseseisvalt toimida fraasi asemel. Kaassõna täidab sama ülesannet, mis käändetunnus ning teda laiendav nimisõna või nimisõnafraas ei ole iseseisev lauseliige, vaid käitub nagu sõnatüvi. (EKK 2007: 555) Kaassõnafraas ei ole aga substantiivifraasiga võrdväärne. Mõnel juhul on kaassõnafraas asendatav substantiivi käändevormiga, näiteks *laua pealt* = *laualt*, *ema poolt tehtud toit* = *ema tehtud toit*, kuid tavaliselt on raske leida ühesõnalist asendust, näiteks *üle puude*, *tänu emale*, *poja tõttu*. (EKG II 1993: 137).

Kaassõnad võivad seonduda üksikute käändekategooria liikmetega, moodustades kolmeliikmelisi kohakäänetes muutuvaid sarju, näiteks (*maja*) *sisse*: (*maja*) *sees*, (*maja*) *seest*; (*laua*) *alla*: (*laua*) *all*: (*laua*) *alt*. Üksikud kaassõnad on aga morfoloogiliselt fakultatiivsed ehk lihtsalt kordavad sama funktsiooni, mida täidab käändevorm, näiteks *koos isaga* ~ *isaga*, *ilma emata* ~ *emata*, *kuni hommikuni* ~ *hommikuni*. (EKG I 1995: 34, 38)

1.4. Kaassõnade tähendus

Kaassõnad on mittetäistähenduslikud ja seetõttu ilmneb nende tähendus sageli ainult konkreetsetes kontekstis konkreetse nimisõnaga. Sama kaassõna võib sealjuures eri kontekstides erinevaid tähendusi kanda. (EKK 2007: 191) Milliseid tähendusi eesti keele kaassõnad võivad edasi anda, vt peatükist 1.1 (lk 5–6).

Veismann (2011) vaatleb kaassõnu kui ruumisuhete väljendusvahendeid kognitiivse keeleteaduse taustal. Kognitiivse keeleteaduse üks lähtekohti on keele lahutamatus muudest kognitiivsetest protsessidest, nagu mälu, mõtlemine, tähelepanu. Keelest leitavad tähendused ei osuta otseselt asjadele, vaid sellele, kuidas inimene saab aru sellest, kuidas asjad maailmas on. Inimene liigitab end ümbritsevat vastavalt oma teadmistele ja kogemustele. Ruumisuhet väljendav sõna sõltub situatsioonitüüpidest ning esemete omavahelistest suhetest ja funktsioonist. (Veismann 2011: 6–7)

Teiseks huviobjektiks ruumisuhete väljendamise uurimisel on keeltevaheline varieeruvus. Eri keeltes võidakse ruumisuhteid väljendada erinevalt, näiteks korea keeles tehakse vahet mitte pealolemise ja seesolemise vahel, nagu näiteks eesti ja inglise keeles, vaid hoopis tihedalt kontaktis olemise ja lõdvalt kontaktis olemise vahel, näiteks legoklots teise peal või kassett karbis on tihedas kontaktis, kuid üksik õun kausis on kausiga lõdvalt kontaktis. Samuti on põhjalikumalt uuritud *peal-küljes-sees* suhete väljendamist eri keeltes. (Veismann 2011: 8)

1.5. Kaassõnade uurimine

1.5.1. Miks kaassõnu uurida?

Kaassõnu hakati inglise keeleruumis rohkem uurima 1970.–1980. aastatel ning alates 1990. aastatest on lisandunud töid ka teiste keelte kaassõnadest. Kaassõnu tasub Veismanni sõnul uurida, sest nad on väga polüseemsed ehk mitmetähenduslikud. Sama sõna saab kasutada väga erinevates kontekstides, näiteks *mille üle sa kurdad?*, *lennuk lendas üle linna*, *üle kõige armastan ma jäätist*, *sild viib üle jõe* jne. Kaassõnad võivad väljendada erinevaid suhteid, näiteks ruumi, aega, põhjust, seisundit, viisi, mõõtu ja määra. Samuti paiknevad kaassõnad semantika ja grammatika piirimail ning annavad käändsõnale, mille juurde nad kuuluvad, sarnaseid tähendusi nagu käändetunnused, kuid samas võimaldavad tähendusvarjundeid täpsemalt ja mitmekesisemalt edasi anda. Kolmandaks põhjuseks toob Veismann selle, et paljude kaassõnade esmane ülesanne on ruumisuhete väljendamine, mis annab hea aluse keele ja mõtlemise vahekorra ning keeltevahelise varieeruvuse ja universaalsuse uurimiseks. (Veismann 2011: 5)

Kuna üks ja seesama kaassõna võib lisaks ruumile ja ajale väljendada veel mitmesuguseid suhteid, on Veismann (2011) püstitanud küsimuse, kas selliseid nii erineva tähendusega sõnu ei võiks lugeda hoopis homonüümideks ehk juhuslikult sama vormi ja kõlaga sõnadeks. Ta kirjutab, et kognitiivses keeleteaduses ollakse siiski veendunud, et ühe sõna kõik tähendused ei ole juhuslikud ja nende vahel on võimalik kindlaks teha süstemaatilisi seoseid, mis toetuvad inimese üldistele mõttemallidele. Tihti esitatakse sellised tähendused võrgustikuna. Selle aluseks on arvamus, et sõnal on üks keskne tähendus, milleks võib olla kõige vanem, primaarsem, konkreetsem,

sagedasem vms tähendus, millest saab tuletada teised. Veismann on näiteks toonud sõna *üle* tähendused: sõna keskne tähendus on ilmselt seotud ruumilise liikumisega ühest punktist teise, ületades mingisugust vahepealset takistust, näiteks *ujus üle jõe*. Seda tähendust saab kasutada ka abstraktsete suhete väljendamiseks, näiteks *elu veeres üle kivide ja kändude*. Teiseks tähenduste rühmaks on teekonna läbimine veidi teisest vaatenurgast, kus oluline pole mitte liikumine, vaid läbitud teekonna füüsiliselt või mõtteliselt katmine, näiteks *tõmbas teki üle pea*. Kolmas rühm on seotud objekti asumisega teisest kõrgemal. Kõrgemal paikneb objekt, mida on rohkem või mis on parem. Ruumiliselt kõrgemal paiknemist näitava kaassõnana on *üle* kasutusel harvem. (Veismann 2011: 9–10)

1.5.2. Varasemad uurimused

Veismann jagab oma väitekirjas (2009:16), eesti keele kaassõnade kohta tehtud uurimused laias laastus kolmeks: (varasemad) traditsioonilised uurimused, grammatiseerumisteooriast lähtuvad uurimused ja kognitiiv-semantilised uurimused. Kõige põhjalikum traditsiooniline ülevaade on Palmeose 1973. aasta kirjeldus kaassõnade tekkest ning ülevaade eesti keele pre- ja postpositsioonide tähendustest koos näitelausetega. Eesti keele kaassõnu on põhjalikult uurinud ka Karelson, kes on kirjutanud ka „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ kaassõnaartiklid. Samuti on Eesti keeleteadlased uurinud teiste läänemeresoome keelte kaassõnu, näiteks Tiina Halling liivi keele kaassõnu, Arvo Laanest vepsa keele kaassõnu ja Riho Grünthal läänemeresoome keelte kaassõnade ja käänete morfosüntaktilist kujunemist.

Grammatiseerumisteooriast lähtuvalt on käsitletud kehaanimetustest tekkinud kaassõnu, millest on põhjalikult kirjutanud Krista Ojutkangas. Kaassõnade grammatiseerumist vanas kirjakeeles on uurinud Külli Habicht. Eesti *pea* ja soome *pää* grammatiseerumist on uurinud Tomi Suutari. Samuti on Külli Habicht ja Pille Penjam vaadelnud kaassõnade arengut grammatiseerumiahelas selle kaudu, kuidas keelekasutajad tajuvad kaassõna kokku- ja lahkukirjutamist. (Veismann 2009: 16) Viimasel ajal on kaassõnade grammatiseerumist uurinud ka Anni Jürine.

Kognitiivsest keeleteadusest lähtuvalt on eesti keele kaassõnu uurinud Jane Klavan ning Kaja Kährrik (Veismann 2009: 17).

Ann Veismann, Ilona Tragel ja Renate Pajusalu on uurinud eesti keele põhisõnavara operaatoreid. Nendeks on enamasti nimi- ja omadussõnad, verbid ega kaassõnad ei saa tähistada objekti, omadust või nähtust. Katse tulemusena leiti, et põhisõnavara operaatorite hulka kuuluvad siiski ka mõned adpositsioonid (*mööda* nende hulka ei kuulu). (Veismann, Tragel, Pajusalu 2002: 313, 326)

Siiani ei ole eesti keeles uuritud lähemalt kaassõnu, mis võivad esineda nii pre- kui ka postpositsioonina, ega seda, milliste tegurite mõjul eelistatakse kasutada adpositsiooni pre- või positsioonina. Seda tühimikku aitab kaassõna *mööda* kasutuse põhjal täita käesolev bakalaureusetöö.

1.6. Kaassõna *mööda*

Kaassõna *mööda* saab kasutada nii ees- kui tagasõnana. Palmeose käsitluse järgi (1982: 26, 36) väljendab *mööda* kohta, näiteks *lonkis mööda metsa*, kuid võib esineda ka samas tähenduses kui *vastu*, näiteks *andis mööda kõrvu*. Tagasõna *mööda* võib partitiiviga kasutada ka samas tähenduses kui *järgi* genitiiviga, näiteks *oli rahakukrut mööda*. Ka EKSS III annab kaassõnale *mööda* sarnased tähendused. Nii prepositsiooni kui ka postpositsiooni *mööda* kasutatakse seoses liikumisega või paiknemisega mingil pinnal või piki mingit pinda, rada või joont, näiteks *mööda sein*, ning seoses liikumise või paiknemisega mingi maa-ala, ruumi piires või ulatuses, näiteks *mööda maailma*. Prepositsioonina esineb *mööda* veel seoses löömisega sõna *vastu* asemel. Postpositsioonil *mööda* on lisaks veel tähendus *millelegi vastavalt, millegi kohaselt, millegi järgi*, näiteks *tema meelt mööda*. (EKSS III, 3)

mööda on ainus kaassõna, mida kasutatakse partitiiviga nii ees- kui ka tagasõnana. Palmeose järgi pole ruumiliste suhete osutamisel vahet, kas *mööda* esineb ees- või tagasõnana, näiteks *teed mööda* või *mööda teed*.

Kaassõna *mööda* on illatiivivormis ja pärineb vanast tundmatust *möö*-tüvest, mille vasteid leidub peaaegu kõigis soome-ugri keeltes. *mööda* võib esineda ka adverbina. (Palmeos 1982: 53–54, 67, 71, 75)

2. Materjal ja meetod

Materjal on kogutud eesti kirjakeele korpuse 1890.–1990. aastate ilu- ja ajakirjanduse korpustest lemma *mööda* järgi. 1990. aastate ilukirjandusest on kasutatud vaid väiksemamahulist katkendeid sisaldavat korpust. Materjali hulgast on välja jäetud sõna *mööda* kasutamine adverbi tähenduses.

Konstruksiooni *partitiivis nimisõna + mööda* esinemisjuhtudest jätan oma uurimistöös välja juba leksikaliseerunud ning praegu kokkukirjutatavad väljendid, nagu *aegamööda, pikkamööda, jõudumööda, mookamööda, sedamööda*. Leksikaliseerumis- ning grammatiseerumisnähtuste puhul on küllaltki keeruline eristada, millist protsessi etappi väljend parajasti läbib, näiteks järgmistes väljendites: *arvamist mööda, tahtmist mööda, kuulutust mööda, otsust mööda*. Sellised väljendid kuuluvad minu uurimistöö materjali hulka.

Diakrooniliste muutuste jälgimiseks on kasutatud 20 aastase ajavahemikuga korpuseid (1890, 1910, 1930, 1950, 1970 ja 1990). Kui ühest allikast oli rohkem lauseid, võtsin neist vaid esimese, et vähendada ühe autori idiolekti mõju, ja kui ühes lauses esines *mööda* kaassõnana mitu korda, lugesin need erinevateks lauseteks. Sellise valiku tulemusena jäi analüüsitavaks materjaliks 598 lauset, neist 209 ajakirjandusest ja 389 ilukirjandusest (vaata tabel 1).

Tabel 1. Lausete arv ilukirjanduses ja ajakirjanduses

	Ilukirjandus	Ajakirjandus
1890	28	30
1910	43	25
1930	72	22
1950	11	10
1970	88	25
1990	147	97
Kokku	389	209

Andmeid analüüsin kahest erinevast küljest: sünkrooniliselt ja diakrooniliselt. Diakroonilise uurimiskülje peamiseks uurimisküsimuseks on see, kas ja kuidas on nii pre- kui ka postpositsioonina võimaliku *mööda* pre- ja postpositsiooni esinemise vahetel aastatel 1890–1990 muutunud. Selleks on uuritud pre- ja postpositsioonide arvu kuue kümnendi allkorpustes (1890., 1910., 1930., 1950., 1970. ja 1990. aastate korpustest).

Sünkroonilise uurimise seisukohalt on laiem uurimisküsimus see, kas ja kuidas mõjutavad fraasi pikkus, sõnaliik, konkreetsus ja abstraktsus, tekstiliik ja tähendus kaassõna *mööda* esinemist pre- ja postpositsioonina. Vastuste leidmiseks analüüsin lauseid 1990. aastate ilukirjandus- ja ajakirjanduskorpustest.

3. Mõõda pre- ja postpositsioonina aastatel 1890–1990

Kokku 598st adpositsiooni *mõõda* esinemisjuhust kasutati seda 336 korral (56%) prepositsioonina ja 262 korral (44%) postpositsioonina (vaata tabel 2). Ajakirjanduses oli prepositsioone 88 (42%) ja postpositsioone 121 (58%), ilukirjandustekstide lausetes oli 248 prepositsiooni (64%) ja 141 postpositsiooni (36%).

Tabel 2. Prepositsioonide arv aastatel 1890–1990

	Prepositsioone	Postpositsioone
1890	11	47
1910	28	40
1930	49	45
1950	10	11
1970	70	43
1990	168	76
Kokku	336	262

1890. aastate lausetes oli 19% prepositsioone (11 lauses, näited 26 ja 27) ja 81% postpositsioone (47 lauses, näited 28 ja 29). Ajakirjandustekstide lausetes oli prepositsioone 3 (10%) ja postpositsioone 27 (90%). Ilukirjandustekstides oli prepositsioone 8 (29%) ja postpositsioone 20 (71%).

- (26) Üsna imeks panna olevat, kust seesugune hulk lonkurisi, kurtisi jne tulnud on, kes *mõõda jalgteesid ja uulitsa ääri* andeid nurudes ümber hulguwad. (AJA 1890)
- (27) Peagi sammusiwad nad *mõõda uulitsat* edasi ja üle kiwisilla jõudes pööras kumbgi oma kodu poole. (ILU 1890)
- (28) On soovida, et rahwas seda tähele paneks ja rohkel mõõdul *tarwitust mõõda* osa wõtma hakkaks. (AJA 1890)
- (29) See oli parajalt hommiku sel ajal, kui küla rahwas salkade kaupa *tänawaid mõõda* kiriku poole tõttas. (ILU 1890)

1910. aastatel esines postpositsioone ikka rohkem, kuid nende ülekaal ei olnud enam nii suur kui 20 aastat tagasi. 1910. aastate lausetes oli 41% prepositsioone (28 lauses, näited 30 ja 31) ja 59% postpositsioone (40 lauses, näited 32 ja 33). Ajakirjanduses esines 5 prepositsiooni (20%) ja 20 postpositsiooni (80%), ilukirjanduses vastavalt 23 (53%) ja 20 (47%).

- (30) Sest lätlastele, keda praegu mööda maailma laiali pillatud, ähwardab juutide saatus osaks saada kui mitte kõike jõudu kokku ei võeta, et sõjapõgenejad lätlasi koguda ja tingimisi luua, mis kodumaalt välja pillatud lätlasi wõerasse merde uppumise eest hoiaks. (AJA 1910)
- (31) Taluvankril mööda kivilist külatänavat sammu sõites jäi hulk üliõpilase hiilgust varjule, aga rahul oldi tema värvimütsiga ja kõige välimusega täiesti. (ILU 1910)
- (32) Ainult kümme mehi on pikemat ehk lühemat aega kodumaal töös olnud, kuna suurem osa kõik *Wenemaad mööda* laiale on pillatud. (AJA 1910)
- (33) Ma kõndisin *pikka alleed mööda*, mis selle maja juures oli. (ILU 1910)

1930. aastate materjalis on märgata muutust: prepositsioone on esmakordselt rohkem kui postpositsioone (küll vaid 4% võrra): prepositsioone oli 52% (49 lauses, näited 34 ja 35) ja postpositsioone 48% (45 lauses, näited 36 ja 37). 1930. aastate ajakirjandusest pärit lausetes oli 7 prepositsiooni (32%) ja 15 postpositsiooni (68%). Ilukirjanduslike tekstide lausetes oli prepositsioone 42 (58%) ja postpositsioone 30 (42%).

- (34) Meeleheitel mööda uulitsaid jalutades meenus Billiele äkki Ernie Youngi nimi. (AJA 1930)
- (35) Iida sõimas kõiki ja papa käis lõua abitult värisedes mööda tuba ringi. (ILU 1930)
- (36) *Reuteri kuulumist mööda* sisaldab Inglise Itaalia Wahemere-kokkulepe neli punkti. (AJA 1930)
- (37) Ma käsen ja mu mõte jookseb nagu orav *seda puud mööda* üles! (ILU 1930)

1950. aastate lausetes oli postpositsioonide osakaal taas suurem, kuid see võib olla tingitud ka väiksest lausete arvust – 1950. aastate korpus oli mahult kõige väiksem. Prepositsioone esines 48% (10 lauses, näited 38 ja 39) ja postpositsioone 52% (11 lauses, näited 40 ja 41). Kümnest prepositsioonist neli esinesid ajakirjanduses ja kuus ilukirjanduses. Üheteistkümnest postpositsioonist kuus esinesid ajakirjanduses ja viis ilukirjanduses.

(38) Läksin mööda *Merepuiesteed* sadama suunas. (AJA 1950)

(39) Keegi tohutu pikk mees läks kepiga kobades mööda *rannateed*. (ILU 1950)

(40) Täpselt kell 6 tulevad juba tuttava müdinaga *Tondi tänavat* mööda trammivagunid oma lähtepunkti. (AJA 1950)

(41) Kui läheneti laeval *Volhovi või Tvertsa jõge* mööda Novgorodile, näis linn rohelisele sametile külvatud kristallide ja kulla kuhilana. (ILU 1950)

Selgemat prepositsioonide eelistamist on näha alates 1970. aastate materjalist (vaata joonis 1). Neis oli adpositsiooni *mööda* kasutatud 62% juhtudest prepositsioonina (70, näited 42 ja 43) ja 38% postpositsioonina (43, näited 44 ja 45). Ajakirjandustekstides oli prepositsioone 15 (60%) ja postpositsioone 10 (40%). Ilukirjandustekstides oli 55 prepositsiooni (62,5%) ja 33 postpositsiooni (37,5%).

(42) Pärast praktikanädalat korraldati mõlemale rühmale ekskursioon mööda *Poolamaad*. (AJA 1970)

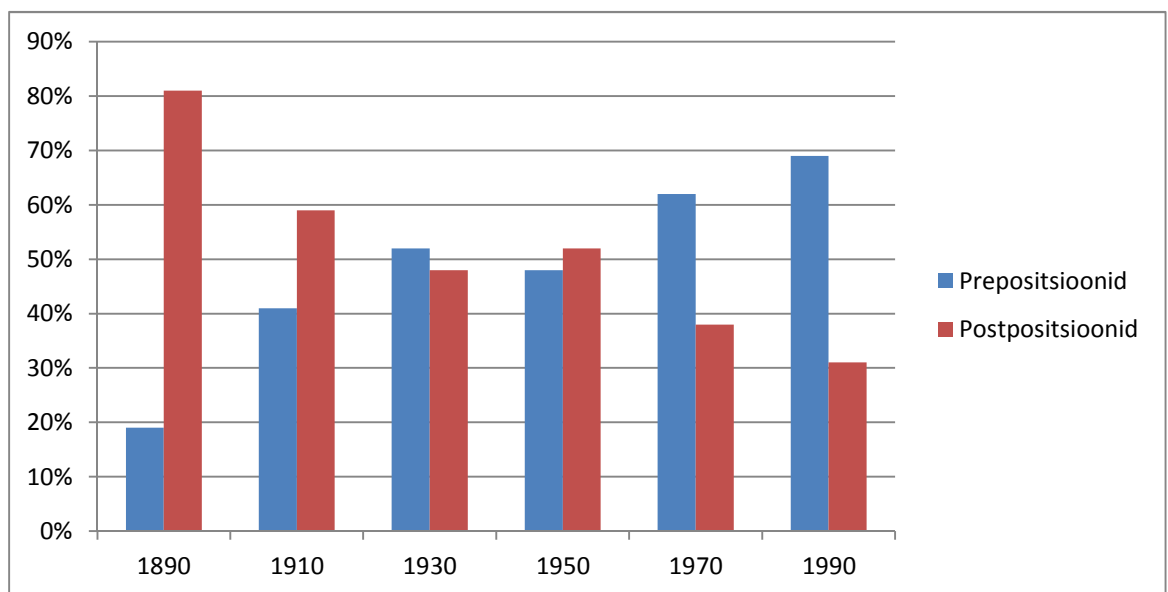
(43) Ta võttis redeli kõrvalt viiulikasti ja hakkas mööda *kunagist karjatanumat* üles küla poole vantsima. (ILU 1970)

(44) Nad astusid *treppi* mööda kunagise kindluse muldvallile ja rivistusid obeliski ette. (AJA 1970)

(45) Nad ei roninud juhuslikku kaubavagunisse, vaid niisugusesse, mis *pootsmani ja Valgepea kinnitust* mööda kuulus Kirovi tehase ešeloni koosseisu. (ILU 1970)

1990. aastateks oli prepositsioonide osakaal veelgi suurenenud: prepositsioone oli 69% (168 lauses, näited 46 ja 47) ja postpositsioone 31% (76 lauses, näited 48 ja 49). Ajakirjanduses oli prepositsioone 54 (56%) ja postpositsioone 43 (44%), ilukirjanduses vastavalt 114 (78%) ja 33 (22%).

- (46) Kõik veed liiguvad mööda kraave laiali ja jõuavad lõpuks Pääsküla jõkke. (AJA 1990)
- (47) Selle nutuga läks ta mööda tänavat koju. (ILU 1990)
- (48) Lennujaama ühe miilitsaülemuse kinnitust mööda on põhiline söödamaa ära jagatud sadakonna eratakso vahel. (AJA 1990)
- (49) Või landivad kutid niisama igavusest linna mööda. (ILU 1990)

Joonis 1. *Mööda* esinemine pre- ja postpositsioonina protsentides aastatel 1890–1990

4. Kaassõna *mööda* pre- ja postpositsioonina esinemist mõjutavad tegurid

See peatükk käsitleb tegureid, mis võivad mõjutada kaassõna *mööda* paiknemist prepositsioonina või postpositsioonina. Analüüsitud on 1990. aastate ilukirjanduse katkendite ja ajakirjanduse korpuste materjali. Sünkroonilise analüüsi puhul on selles töös esimene oluline tegur kaassõnafraasi pikkus (kaassõna ja selle juurde kuuluv substantiiv oma võimalike täienditega). Teiseks teguriks on sõnaliik, millega kaassõna *mööda* fraasis esineb: kas substantiiv või pronoomen. Kolmas tegur on see, kas kaassõnafraasi kuuluv substantiiv on abstraktne või konkreetne. Neljandaks on jälgitud ka seda, kas analüüsitava lause on võetud ajakirjandus- või ilukirjandustekstist. Viimaks peatutakse ka kaassõna tähenduse mõjul. Mõningate tegurite juures on lisaks 1990ndate aastate materjali analüüsitulemustele võrdluseks toodud ka aastate 1890–1990 üldine esinemissagedus.

4.1. Fraasi pikkus

Fraasid on pikkuse järgi jagatud nelja rühma: kaks kuni kolm sõna, neli kuni viis sõna, kuus kuni seitse sõna ja kaheksa või rohkem sõna.

1990. aastate materjali hulgas esines kahe kuni kolme sõna pikkustes fraasides rohkem prepositsioone (68%, näited 50 ja 51) kui postpositsioone (32%, näited 52 ja 53). Sajandi vältel on vastav suhe kahe kuni kolme sõna pikkustes fraasides 56,5% ja 43,5%.

- (50) Kimbatusest aitab välja *mööda* *pressižürii rida* liikuv paberileht, kus nimed usinalt märkmikesse ümber pannakse. (AJA 1990)
- (51) Aga ei, veel näeb ta, et õhtuvalguses tuleb kari *mööda teed* ja läheb läbi avatud väravate kahe küla piiril. (ILU 1990)
- (52) Rida ettevõtteid ei ole *Treimani ütlust mööda* suutnud ümber kohaneda töötamiseks Eesti Vabariigis. (AJA 1990)

- (53) Edasi käis kõik *loomulikku rada mööda*: tutvusin õppejõududega, hakkasin neid katsete juures abistama ja muidugi hoopis tõsisemalt õppima kui varem. (ILU 1990)

Nelja kuni viie sõna pikkustes fraasides oli 1990. aastatel 67% prepositsioone (näited 54 ja 55) ja 33% postpositsioone (näited 56 ja 57).

- (54) Ükskord sõitis ta lahtise autoga *mööda Washingtoni Constitution Avenue'd*. (AJA 1990)
- (55) Astusime *mööda laia, vaibaga kaetud treppi* kaks korrust kõrgemale, läbisime suure vestibüüli ja pika vahekäigu, siis avas Ilmar koputamata ühe valgeks värvitud ukse. (ILU 1990)
- (56) *Minu isiklikku arvamust mööda* võiks keskusele jääda kaitse- ja piirivalvesüsteem, aga ka valuuta- ja finantssüsteem. (AJA 1990)
- (57) Siberi põllud sõnnikut ei saanud, seda nad *sealsete agronoomide arvamust mööda* ei vajanud. (ILU 1990)

Kuue kuni seitsme sõna pikkustes fraasides esines 73% prepositsioone ja 27% postpositsioone (näited 58 ja 59).

- (58) Männiku suunal tuleb aga ümbersõit *mööda Pärnu maanteed, Õie tänavat ja Vabaduse puiesteed*. (AJA 1990)
- (59) Peremehe jutu järgi läks tollest linnast edasi teine talitee – *mööda sügavaid orgusid ja kinnikülmunud jõgesid*, kuni jõudis viimaks mere ääres oleva teise linnani. (ILU 1990)

Neljast 1990. aastate rohkem kui seitsme sõna pikkusest fraasist kõigis esines kaassõna *mööda* prepositsioonina (näide 60), terve sajandi lõikes esines kokku kuuest rohkem kui seitsme sõna pikkusest fraasist vaid ühes postpositsioon (näide 61).

- (60) 22. bussi ümbersõidutee läheb *mööda Gonsiori ja Laikmaa tänavat, Narva maanteed, Mere ja Põhja puiesteed*. (AJA 1990)
- (61) *Wana asjade uurija, grahwi prõua Uwarori, kes mõne aja eest Tallinnas käis, nõuu mööda* on Moskva wanarahwa komitee Tallinna muuseumile 500

päewapilti kinkinud, kelle hulgas Keiser Peeter I., Keiserinna Katarina I. Ja Keiserinna Katarina II. Ja mõnda endise aja tähtsa meeste ja ka palju wana asju pildi on. (AJA 1890)

Esiälgu arvasin, et pikemate fraaside puhul võiks esineda rohkem postpositsioone, sest vastasel juhul poolitab nimisõnafraasi täiend omavahel kokku kuuluva nimisõna ja kaassõna, näiteks *suviselt tolmatvat teed mööda*, mitte *mööda suviselt tolmatvat teed*. Tegelikult on aga paljudes pikemates fraasides nimisõnafraasi täiendiks kõrvallause, mistõttu on prepositsioonide hulk suurem, sest kõrvallause järgneb sellistel juhtudel kaassõnafraasi kuuluvale substantiivile ning kaassõna omakorda eelneb substantiivile (näide 62). Siinses töös jääb paraku tähelepanu alt välja küsimus, kas olulisem on fraasi pikkus või fraasi struktuur, st kas fraas sisaldab kõrvallauseid või mitte. Siiski näib, et fraasi struktuur mängib pre- ja postpositsiooni *mööda* valikus olulist rolli.

(62) Nad tulid kahekesi *mööda kitsast jalgrada, mis juhtis väikesele lagendikule väga vanade tammede vahel*. (ILU 1990)

4.2. Sõnaliik

Kokku analüüsitud 1990. aastate 244 lausest esines *mööda* koos substantiiviga 237 korral (97%) ja pronoomeniga seitsmel korral (3%). 1990. aastate materjalis esines substantiiv 71% juhtudest prepositsiooniga (168 lauses, näited 63 ja 64) ja 29% postpositsiooniga (69 lauses, näited 65 ja 66). Selline vahekord on võrreldav 1990. aastate üldise pre- ja postpositsioonide jaotusega: 69% prepositsioone ja 31% postpositsioone.

(63) Ja nii ma siis läksingi luurerühmaga *mööda tuttavaid teeradu*. (AJA 1990)

(64) Mingi vanker või vagun, vist siiski vagun liikus omapäi *mööda kallakut*. (ILU 1990)

(65) Mitte midagi lohutavat polnud loota režiimirikkujail, neil, kes ei oska veel *nööri mööda* käia. (AJA 1990)

- (66) Nad sündisid ja niisama märkamatuult lahkusid kodunt, igauks ise suunda, *oma tahtmist mööda*. (ILU 1990)

1990. aastate lausetes esinesid kõik seitse pronoomenit koos postpositsiooniga *mööda* (näited 67 ja 68). Kogu sajandi lausetes esines vaid üks pronoomen koos prepositsiooniga (näide 69), ülejäänud 27 kuulusid kokku postpositsiooniga. Pronoomeni esinemine koos prepositsiooniga on seega pigem erandlik. Siduvate-küsivate pronoomenite puhul kasutatakse rohkem postpositsioone, sest need seovad kõrvallauset pealausega ning postpositsiooni kasutamine võimaldab siduval-küsival pronoomenil järgneda vahetult pealausele (68). Analüüsitud materjali hulgas esinesid ka personaalpronoomenid koos postpositsioonidega (näide 70).

- (67) Kui Mutt on läbinisti rahvalik seltskonnakirjanik, kes mudelsituatsioonidega ja käibetõdedega hiilgavalt žongleerides lugejat lausa kättpidi ühe atraktsiooni juurest teise juurde veab, siis Raudam on tõeline elitarist, kes sündinud asjad hetkedeks ja piltideks pihustab ja laseb siis lugejal ühes kirjaniku „teadvuse vooluga“ *neid mööda* uidata. (AJA 1990)
- (68) Kui suure maanteeni, *mida mööda* buss sõidab, oli jäänud veel kolmveerand kilomeetrit, märkasid kõik kolm peaaegu ühekorraga ema tuttavat sinirohelist kevadmantlit. (ILU 1990)
- (69) Terve külgsein oli klaasist ja *mööda seda* nõrgusid alla veenired. (ILU 1970)
- (70) Kondor ja Klaar sisenevad Klaari korterisse, väike Tiinakene jookseb isale vastu ja ronib kohe *teda mööda* sülle. (ILU1990)

4.3. Konkreetsus ja abstraktsus

1990. aastate materjali lausetes esines konkreetseid entiteete väljendavatest substantiividest 86% prepositsiooniga ja 14% postpositsiooniga *mööda*. Abstraktseid entiteete väljendavaid substantiive esines prepositsiooniga vaid ühel korral (2%, näide 71) ja postpositsiooniga 42 korral (98%, näited 72 ja 73).

- (71) Ka mina tundsin huvi mikroskoobi vastu, kuid mind huvitasid elusad mikroobid, mu mõte liikus mööda Pasteuri, Koeni, Metšnikovi jt. bakterioloogide käidud radu, kavatsesin saada epidemioloogiks. (ILU 1990)
- (72) Kõiki asjakohaseid ettepanekuid ja seisukohti loodavad ajutised talitused võimalust mööda arvestada. (AJA 1990)
- (73) Ta noor nägu oli ehk endinegi, kuid ta oli looka vajunud ning vehkis kätega, mida iialgi varem polnud Augusti mäletamist mööda teinud. (ILU 1990)

Konkreetseid entiteete väljendavad substantiivid esinesid 1990. aastate materjalis 167 korral prepositsiooniga (86%, näited 74 ja 75) ja 68 korral postpositsiooniga *mööda* (14%, näited 76 ja 77).

- (74) Tagasi pöördub prügiauto mööda Käo tänavat ja läbib lõpuks ka Merimetsa tänavat. (AJA 1990)
- (75) Tuti sõrm liikus ikka veel mööda tema käeselga, siis küsis tüdruk ootamatult: „Kas sul on linnas palju sõpru?“ (ILU 1990)
- (76) Seda sillakest mööda saame kõige otsemat teed koolimajast bussijaama. (AJA 1990)
- (77) Teda kuulates tõusid mu kuklakarvad turri ning selga mööda jooksid üles külmajudinad, nii hästi rääkis ta – lihtsalt ja loomulikult! (ILU 1990)

Nende andmete põhjal võib järeldada, et abstraktseid entiteete väljendav substantiiv esineb peaaegu alati koos postpositsiooniga *mööda*.

4.4. Tekstiliik

Analüüsitud 598 lausest on 209 ajakirjandustekstidest ning 389 ilukirjandustekstidest. Ajakirjandustekstides kasutatakse postpositsiooni *mööda* rohkem kui ilukirjandustekstides. 1990ndate ajakirjandustekstide korpusest pärit lausetes esines 56% prepositsioone (näide 78) ja 44% postpositsioone (näide 79), ilukirjanduses vastavalt 78% (näide 80) ja 22% (näide 81). See võib osalt tuleneda sellest, et ajakirjandustekstides on rohkem arvamust või sõnavõttu märkivaid abstraktseid substantiive, mis adpositsiooniga *mööda* kaassõnafraasi moodustavad.

- (78) Järjekordne teema oli end ammendanud, kõik sobivad helid olid selles kontekstis läbi proovitud (isegi häääl, mida tekitab trummipulk, kui seda jalaga *mööda laudpõrandat* veeretada). (AJA 1990)
- (79) *Rande ütlust mööda* pole uute juhilubade valmistamine koos Rootsi firmaga alanud ka seetõttu, et pole leitud raha. (AJA 1990)
- (80) Tüdruku silmad olid suletud, aga ta ei maganud, sest ma nägin selgesti, kuidas *mööda ta põski* jooksid pisarad. (ILU 1990)
- (81) *Paeplaate mööda* läksid nad madala müürini, mille ääres tolmust ning saastast söödud puud olid just äsja avanud järjekordsed lootusrikkad pungad. (ILU 1990)

Kogu sajandi ajakirjandustekstides esines prepositsioone 42% ja postpositsioone 58%. Ilukirjanduses oli postpositsioone 36% ja prepositsioone 64%.

4.5. Täendus

EKSS III annab nii pre- kui ka postpositsioonile *mööda* kolm tähendust. Prepositsiooni *mööda* kasutatakse seoses liikumisega või paiknemisega mingil pinnal või piki mingit pinda, rada või joont (näide 82), seoses liikumise või paiknemisega mingi maa-ala, ruumi piires või ulatuses (näide 83) ja seoses löömiseга sõna *vastu* asemel (näide 84). (EKSS III, 3)

- (82) Laps roomab *mööda põrandat*.
- (83) Lapsed jooksevad *mööda parki*.
- (84) Siin põrutas Tõmm rusikaga *mööda lauda*, et piimakauss ja võitaldrik kõlisesid.

Postpositsiooni kasutamisel on kaks esimest juhtu samad (näited 85 ja 86), löömiseга seotud tähendust EKSS III postpositsiooni *mööda* puhul ei anna. Kolmandaks kasutatakse postpositsiooni *mööda* tähenduses *millelegi vastavalt*, *millegi kohaselt*, *millegi järgi* (näide 87). (EKSS III, 3) Järgnevas analüüsis käsitlen esimest ja teist tähendust koos.

- (85) Laps roomab *põrandat mööda*.

- (86) Hakkas *tuba mööda* edasi-tagasi käima.
- (87) *Vanarahva tarkust mööda* peaks tänavu ilus kevad tulema.

Analüüsitud lausete hulgas ei leidunud prepositsiooni kolmandat tähendusvarianti ehk löömisega seotud tähendust üldse. Esimese ja teise tähendusega ehk liikumise või paiknemisega seotud kaassõna *mööda* esines 1990. aastate materjalis peamiselt prepositsioonina, mõlema tähenduse puhul oli prepositsioone üle 80%. Liikumise või paiknemisega seotud tähendusega kaassõna *mööda* esinemisjuhtudest oli 85% prepositsiooniga (näited 88–91) ning 15% postpositsiooniga *mööda* (näited 92–95). Nende andmete põhjal on selgelt näha, kuidas kahe täpselt sama adpositsiooni *mööda* tähenduse korral nii prepositsioonina kui ka postpositsioonina eelistatakse eessõnalist varianti. Kolmanda tähendusega kaassõna *mööda* esines 1990. aastate materjalis kokku 38 korral. Nagu ka EKSS III väidab, esines analüüsitud materjalis kolmandas tähenduses kaassõna *mööda* vaid postpositsioonina (näited 96 ja 97).

- (88) Ta sõidab aurikuga *mööda Amazonase harujõge* üles, et jõuda ligipääsmatule kautšukialale. (AJA 1990)
- (89) Pühapäeval tundus, et üks tont käib *mööda Tartut*, kommunismitont. (AJA 1990)
- (90) Haarasin koti, astusin üle põrandal lebava kirjaniku, kelle oimukohalt immitses verd, ja põgenesin klõbinal *mööda puutreppi* alla. (ILU 1990)
- (91) Päevad läbi pidasime saarel mitme raadiojaama vahel operatiivsidet, vahetasime plaanikohaselt kutsungeid ja sagedusi ning omandasime raadiomehe töökogemusi, õhtuti sõitsime liinilaeval Helsingisse, hulkusime *mööda muuseume ja kaubamaju* ning tutvusime Soome pealinnaga. (ILU 1990)
- (92) Vorošilov, tema kõrval diviisi komissar Pusta, pisut tagapool komandör Kanger lähevad *kaldteed mööda* üles. (AJA 1990)
- (93) Mitte talunik ei peaks minema kokkuostja juurde, viskama viis rubla pihku, et võetaks tema piima ka, vaid kokkuostjad peavad sõitma *talusid mööda* ringi ning koguma nende piima. (AJA 1990)
- (94) Mäelt kass, see kollane, vedis kord sihukest rott, kel jalad lohisesid pikalt *maad mööda* järgi. (ILU 1990)

- (95) Milline häbi õieks tal olnud oma lirvast õega *linna mööda* lonkida. (ILU 1990)
- (96) Need rikked ähvardavad *ajalehe „Wall Street Journal“ kinnitust mööda* mootori süttimise ja pidurite ülesütlemisega. (AJA 1990)
- (97) Katsejänese rolli pakkumine dotsendile võinuks toda riivata, ent see oli *Emmy äratundmist mööda* parasjagu ülbe liigutus, mis peaks imponeerima ning võlaks ära kahtluse varjamatus külgelöömises. (ILU 1990)

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö kirjeldas eesti kirjakeele korpuse 1890.–1990. aastate ajakirjandus- ja ilukirjandustekstide korpustest kogutud materjali analüüsid kaassõna *mööda* esinemist lauses pre- ja postpositsioonina.

Diakroonilise analüüsi põhjal võib järeldada, et adpositsiooni *mööda* on hakatud kasutama rohkem prepositsioonina. Muutus prepositsioonide eelistamise poole on hakanud tekkima alates 1920.–1930. aastatest, 1970. aastatest on prepositsioon *mööda* selgelt domineerinud. Kuna eesti keel on läinud üle postpositsioone eelistavalt OV-sõnajärjelt prepositsioone eelistavale VO-sõnajärjele, on 100 aasta materjali põhjal näha, kuidas nii prepositsioonina kui ka postpositsioonina kasutatav *mööda* on kujunenud eesti keele praegusele VO-sõnajärjele kohasemaks ning seda on hakatud rohkem prepositsioonina kasutama.

Sünkroonilise analüüsi tulemusena selgus, et pikemates kaassõnafraasides kasutatakse kaassõna *mööda* rohkem prepositsioonina. Selle tingib osaliselt tõenäoliselt kõrvallauseste esinemine nimisõnafraasi täiendina. Kõik 1990. aastate allkorpuste kaassõnafraasid, kus esinesid rohkem kui seitsme sõna pikkused fraasid, esinesid koos prepositsiooniga *mööda*. Pronoomenitega esineb peaaegu alati postpositsioon *mööda*, asesõna koos prepositsiooniga *mööda* on pigem erandlik. Substantiivide esinemine pre- ja postpositsiooniga *mööda* on võrreldav 1990. aastate üldise kaassõna *mööda* vahekorraga. Abstraktseid entiteete väljendavad substantiivid esinevad enamasti tagasõnaga *mööda*. Konkreetseid entiteete väljendavad substantiivid esinevad nii ees- kui ka tagasõnadega, kuid prepositsiooni *mööda* eelistamise tõttu on prepositsioonina kasutamiskuhtude arv suurem. Ajakirjandustekstides kasutatakse rohkem postpositsioone kui ilukirjandustekstides. Selle võib tingida asjaolu, et ajakirjandustekstides on rohkem abstraktseid entiteete väljendavaid substantiive, millega väljendatakse arvamuse avaldamist, seisukohta, millelgi põhinemist jne. Kaassõnal *mööda* on mitu tähendust, millest nii pre- kui ka postpositsiooni puhul kaks tähendusvarianti kattuvad. Andmete analüüsi käigus tuleb selgelt välja, et kui kaassõna

mööda võib täpselt samas tähenduses esineda nii prepositsioonina kui ka postpositsioonina, kasutatakse rohkem eessõnalist varianti.

Teemat saaks edaspidi uurida ka laiemalt: kõikide aastakümnete lauseid analüüvides oleksid tulemused täpsemad ja annaksid teemast parema ülevaate. Samuti võiks edaspidi vaadelda ka sõna *mööda* adverbilist ja afiksaaladverbilist kasutust ning selle vahekorda adpositsiooniga *mööda*.

Kirjandus

- Dryer, Matthew S. 2013a.** Order of Adposition and Noun Phrase. – The World Atlas of Language Structures Online. Ed. by Dryer, Matthew S., Haspelmath, Martin. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, chapter 85; <http://wals.info/chapter/85>. Vaadatud 25.05.2014.
- Dryer, Matthew S. 2013b.** Relationship between the Order of Object and Verb and the Order of Adposition and Noun Phrase. – The World Atlas of Language Structures Online. Ed. By Dryer, Matthew S., Haspelmath, Martin. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, chapter 95; <http://wals.info/chapter/95>. Vaadatud 27.05.2014.
- Ehala, Martin 1994.** Russian Influence and the Change in Progress in the Estonian Adpositional System. – *Linguistica Uralica* 3, 177–199; <http://lepo.it.da.ut.ee/~ehalam/pdf/rus.pdf>. Vaadatud 12.05.2014.
- Ehala, Martin 1995.** Explaining the Bipositional Head-complement Order in Adpositional Systems. Proceedings of LP'94: Item Order in Natural Languages, Prague, August 16–18, 1994, Proceedings of the Conference. Ed. by B. Palek, F. Dane, O. Fujimura, J. V. Neustupný. Prague: Charles University Press (Karolinum), 325–339; <http://lepo.it.da.ut.ee/~ehalam/pdf/a-7.pdf>. Vaadatud 13.05.2014.
- EKG I = Ereht, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995.** Eesti keele grammatika I. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKG II = Ereht, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993.** Eesti keele grammatika II. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKK = Ereht, Mati, Tiiu Ereht, Kristiina Ross 2007.** Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS III, 3 =** Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, III köide, 3. vihik. 1994. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

- Grünthal, Riho 2003.** Finnic Adpositions and Cases in Change. – Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 244. Helsinki: The Finno-Ugrian Society.
- Habicht, Külli 2000.** Grammaticalization of Adpositions in Old Literary Estonian. – Estonian: Typological Studies IV. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 14. Ed. by M. Ereht. Tartu: University of Tartu, 19–58.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hint, Mati 1990.** Vene keele mõjud eesti keelele. – Akadeemia 7, 1383–1404; <http://digar.nlib.ee/digar/show/?id=101386>. Vaadatud 16.05.2014.
- Karelsen, Rudolf 1972.** Märkmeid kaassõna piirimaalt. – Emakeele Seltsi Aastaraamat 18. Tallinn: Eesti Raamat, 71–86.
- Metslang, Helle 2006.** Grammatiseerimisteooria tänase pilguga. – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7. Toim. Ilona Tragel, Haldur Õim. Tartu: Tartu Ülikool, 176–195.
- Palmeos, Paula 1982.** Eesti keele grammatika II. Neljas vihik. Kaassõna. Teine trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Sildvee, Kadri 2000.** Tähtsusetõrjed grammatiliseerumise protsessis. – Keel ja Kirjandus 12, 841–853.
- Uuspõld, Ellen 2001.** *Des-* ja *mata-*vormide kaassõnastumine ja eesti komareeglid. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Erehtile 60. sünnipäevaks. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Toim. Reet Kasik. Tartu: Tartu Ülikool, 306–321.
- Veismann, Ann 2009.** Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi. *Dissertationes linguisticae Universitas Tartuensis II*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Veismann, Ann 2011.** Kaassõnade uurimisest. – *Oma Keel* 1, 5–11; http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2011_1/OK_2011-1_01.pdf. Vaadatud 14.05.2014.

Veismann, Ann, Ilona Tragel, Renate Pajusalu 2002. Eesti keele põhisõnavara operaatoritest. Katseid verbide ja kaassõnadega. – Tähendusepüüdja. Pühendusteos Haldur Õimu 60. sünnipäevaks. Toim. R. Pajusalu, T. Hennoste. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 312–328.

Adposition *mööda* 'along' as pre- and postposition. Summary

This bachelor's thesis describes the usage of the adposition *mööda* 'along'. The goals were to find out if and how the usage of prepositional and postpositional *mööda* has changed during a century (between 1890 and 1990) and what are the factors that influence the usage of *mööda* as prepositions or postpositions.

The thesis is divided into four main paragraphs. The first part gives an overview of adpositions, more closely of their classification, origin, meaning and occurrence in sentences. The first chapter also introduces the adposition *mööda*. The second chapter describes the data and research method: where is the data collected from and how it is analysed. The third part gives an overview of diachronic analysis: how the proportion of preposition and postposition *mööda* has hanged by decades during a century. The fourth part focuses on synchronic analysis: how the length of the phrase, the part of speech, concreteness or abstractivity, meaning and type of text affect the occurrence of prepositional and postpositional adposition *mööda*.

The data for analysis was collected from Corpus of Written Estonian. The data consisted of 598 sentences from every other decade between 1890 and 1990. There were 209 sentences from newspaper texts and 389 sentences from fictional texts.

According to the diachronical analysis, the usage of *mööda* as a postposition has increased and it is used more as a preposition. The change started somewhere between 1920 and 1930, but prepositions dominate since the 1970s. The results of synchronical analysis show that *mööda* was used more as a preposition in longer adpositional phrases. All adpositional phrases from 1990s' corpuses that were longer than seven words were used only with preposition *mööda*. Pronouns were almost always used with postposition *mööda*. The usage of substantives in 1990's corpuses was comparable to overall usage of prepositional and postpositional adposition *mööda*. Substantives that express abstract entities were mostly used with postposition *mööda* and substantives that express concrete entities were used with both preposition and postposition *mööda*. Postpositions were used more in journalistic texts than in fictional texts. When *mööda* could concur as both preposition and postposition while having the same meaning, prepositions were preferred.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina

Kertu Liivamägi
(*autori nimi*)

(sünnikuupäev: 01.05.1992)

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

KAASSÕNA MÕÕDA PRE- JA POSTPOSITSIONINA

(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on

Helen Plado,
(*juhendaja nimi*)

reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace´i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 30.05.2014 (*kuupäev*)